

РОЗДІЛ XVI

Закінчення

Доля українського письменства. — Основні риси в минулому. — Вага і вартість у сучасному.

Доводячи до краю огляд історії українського письменства, хотів би я дати кілька паралелей та загальних уваг і висновків, які підказує нам наше минуле.

Переглянувши українське письменство в його історичному розвитку, ми могли, насамперед, спостерігати цікавий процес — як потроху, помалу, крок за кроком опадало лушпиння чужих форм, особливо чужої мови; література наша формою й змістом усе ближче ставала до народного життя, тісніше єдналася з ним, ширше його охоплювала і глибше в гущину народних мас зазірала, аж поки ця народна течія зовсім і цілком опанувала літературні змагання. Спочатку, в першому періоді, тільки маленькою, кволою цівкою пробивається народна мова на чужій основі; в другому вона дужчає і, незважаючи на всякі хитання, що замулюють чистоту процесу, вже починає брати гору, аж поки в третьому вже сама стає основою, що принатурює до себе і чужі впливи та примішки, більш-менш органічно перетворює їх і доводить до гармонії з народними формами. Так само й зміст та інтереси письменства. Вони йдуть теж у парі з мовою, все наближаючись до народного життя і потреб настільки, наскільки письменство зближалося із народом мовою. Можна прийняти навіть за аксіому — що тісніше підходило письменство до народу своєю мовою, то ближче воно брало до серця й народне життя, було живіше духом і більше талановитих сил до себе притягало. І навпаки: що далі одходило від народу мовою, то чужішим йому ставало і своїми інтересами, мертвішим щодо змісту, біднішим на літературні таланти. Величезну різницю з цього погляду можемо бачити навіть між літературними пам'ятками одного періоду, як проповідницька література, з одного боку, та літописи й „Слово о полку Игоревъ”, з другого; як схоластичні розумування учених книжників та полемічне письменство або козацькі хроніки; як пишні й мертві трагедокомедії та простенькі, живі інтермедії; як сучасне народне письменство і москвофільська базгранина з її, мовив Пипін, „особымъ русскимъ языкомъ”... Світовий закон — живе письменство може бути живою мовою живого народу — справдивсь у нас як не можна краще, керуючи всією долею нашого письменства, і безперечно, досвід минулого накладає повинність на прийдущі часи — дбати про своє власне письменство, щоб воно усіма сторонами могло служити рідному народові й усі його потреби задовольняти. Тільки письменство близьке народові мовою й наскрізь перейняте його інтересами, — а однієї від других не можна й одлучити — буде справді народним і здужатиме, з одного боку, само розвиватися, рости й ширитись, а з другого — діяти на широкі маси народні й бути їм за справжнє світло поступу і культури.

З цього погляду вага та вплив нашого письменства ніколи не були такими, як би могли собі бажати літературні робітники. Народ у цілій своїй масі раз у раз стояв осторонь од письменства, не животворив його, не шукав у ньому показника свого життя й оборонця своїх інтересів, а через те й само письменство стояло нижче від життя, не встигало за ним,

одставало. В старовину, напр., життя ставило великі завдання — витворювання державних і громадських форм, потім оборони рідного краю й національності від сусідських забаганок, визволення з неволі чужинецької. І от коли ми з цього погляду придивимось до письменства, то — скільки доступні нам тепер тодішні пам'ятки і скільки вони взагалі до нас дійшли — побачимо, що письменство не одбивало в собі життя всіма сторонами, і багато моментів драматичної боротьби не знаходило в ньому свого відгомону. Не знаходять ще й тепер, хоч дедалі все більше до того письменство наближається, щоб стати справжнім дзеркалом життя, набираючи все ширшого розмаху й дужчої сили. Причини того, що не зовсім повно реагувало письменство на життя, полягають у тому, що нація розкололась на дві дуже нерівні частини і письменство, як витвір і продукт культурної меншості, служило здебільшого голосом її однієї й не завжди звертало увагу на весь народ. Старе, напр., письменство найдужче одбивало в собі потреби тієї вищої верстви, що його сплodiла: християнсько-моралізаторські тенденції духовенства та державні заміри княжих сфер. Далеко менше в ньому пробиваються інтереси народу і то здебільшого загальними тезами християнської етики, поза конкретними обставинами народного життя, і тільки в народній поезії бринять вони далеко дужче, покриваючи собою всі інші тенденції. Цілком виразно народні інтереси поставлено вже в новішому письменстві під впливом тих демократичних ідей, яких носителькою стала позакласова інтелігенція, але й досі не зникли ті причини, що не дають письменству на всю широчінь розгорнутись. Сила та глибина письменства, універсальність його образів та ідеалів, а тим самим і більш глибокий вплив на весь народ — залежать найдужче від того, як глибоко входить письменство в маси, тобто, в останній лінії, од культурного рівня народу, інтересам якого воно служить. З цього погляду доля нашого письменства в минулому й становище в сучасному багато виявляють ненормального. У нас темнота панує, бо сама потенціальна культурність народних мас не може заступити справжньої освіти; освіта ж ледве блимає, бо нема добре організованої національної школи, нема й дбання про культурний розвиток народу, хоч занадто було багато денаціоналізаторських коло нього заходів. Усе це важеним гальмом чіпляється до нашого письменства, спиняючи його розвиток, який через те й не відповідає великим силам самої нації. Ці історичні умови далеко більш заважили в історії письменства, ніж усякі репресії та цензурні заборони, або — краще сказати — й самі репресії оті могли з'явитись тільки додатком до загальної темноти й несвідомості: серед освіченого та свідомого народу й малої години не встояли б вони. Через темноту ж мозок нації спав, через несвідомість зрікався свого письменства, або й не відав про нього, не вводив у світовий оборот нових цінностей, не збагачував світової творчості так, як міг би, коли зважати на справжню силу народу. Зі споду, з народних мас вийшов, напр., Шевченко, поборовши всі ті лихі обставини, що стояли на його шляху. А скільки таких Шевченків загинуло й гине серед нас щоденно, не спромігшись вибитися до світла?... Не краще діється й серед інтелігенції, що своєю працею держить тепер усе письменство: вона ще виразніше одбила на собі фатальні умови нашого національного лихоліття. Одрвана здебільшого від рідного коріння — від народу, вона несла свою працю й сили кому хоче, тільки не рідному народові, допомагала всяким культурам зростати, тільки не своїй власній, і свій народ кидала на бездоріжжі, серед темряви й невилазних злиднів. Знову трудно й уявити, скільки такої сили пішло на дуже

будівництво й пропало для свого, зате легко зміркувати, як це повинно було відбитися на українському народові та його письменстві, покинутому на героїчні силкування свідомої меншості...

Ось ті фатальні умови, серед яких народилось, животіло і все-таки розвивалось невпинно українське письменство. Серед них же вийшло воно, треба думати, на битий шлях і йде ним — не без старих і нових перешкод, звичайно — до вселюдського ідеалу: сіяти правду, допомагати народженню щиро людського життя на своїй ділянці національній. І коли тяжкі обставини не вбили його і навіть не збили з того шляху, то певне вже й ніяка сила його не подужає, і випробуваним шляхом, витворюючи нові громадські й моральні цінності, простуватиме українське письменство в ту безвість віків, що тільки-но одкривається перед нашими очима. Одкривається, хоч би які обставини спіткали нас на тому шляху, хоч би як довго точився той процес переливання живої крові з нашого національного організму до чужих, — а треба сподіватись, що цьому процесові край вже покладено. Лава тільки зверху холодне, а в середині держить жар дуже довго. Можна думати, що й наш народ у цілій своїй масі до того часу свій жар додержить, коли його без перешкод можна буде вжити на витворювання тих нових культурних цінностей, що їм і досі служило наше письменство. А що воно справді нові цінності несе з собою в світ, це ми можемо фактично ствердити тепер, коли перед нами пройшла вся його історія. Мотив правди, невтомне шукання справедливості голосно і не змовкаючи бринить у всьому нашому письменстві — од запальних посланій Вишенського до спокійної філософії Сквороди, од девізу Кирило-мефодіївських братчиків („уразумеете истину”...) і вогненного слова Шевченка до найостаннішого з наших письменників, не кажучи вже про народну поезію, що вся перейнялась величною щиролюдською правдою в своїх тужливих образах. Так само й на малу годину не перестаючи, шукало воно людину, боролось за права особи людської, обороняло її від тих кайданів, що накладає життя, роздмухувало іскру людяності в великий серця жар, що запалює протестом проти мізерної буденщини. В зв'язку з цією рисою стоїть і друга, не менш велика: хоч би що робилося з поодинокими письменниками, українське письменство, як таке, в цілому ніколи не вихваляло кривди і насильства, не допомагало гнітити слабших, не вимагало поневолення, — ці мотиви органічно огидні й чужі йому, непохитному заступникові за знедолених і скривджених, жалібникові за людину.

Ми чесно йшли, у нас нема
Зерна неправди за собою —

ці чудові слова свого найбільшого письменника з чистою совістю може проказати все українське письменство, за свій незаплямований девіз узяти їх. Бо, як мовив інший поет наш —

Мі тільки за наше лягали кістками
Коли нам чинилися шкоди;
Ніколи не гралися ми кайданами,
Чужої не гнули свободи (Старицький).

В надзвичайно яскравій національній формі ніде, може, не знайдете такого надзвичайно широкого духу, що болить світовими, вселюдськими болями, що навіть свої власні справи, раз у раз освітлює з погляду вищої правди і справедливості.

Ми цілому світу бажаєм братання,
Поради, освіти й свободи, —

не від одного почувєте ви письменника нашого, як і не один із них щиро працював, щоб людей — на людей-братів виховувати. Тільки з незнання та з нетямучості, або навмисне заплющуючи на правду очі, можна ставити українському письменству на рахунок „національну узость”, „осліплення”, „шовинизм” і інші такі йому невідомі риси, якими часто орудують люди, що самі й рядка з українського письменства на власні очі не бачили, хоч це не стає їм на перешкоді говорити з апломбом тямущої людини.

Та є ще одна риса в українському письменстві, що стоїть навіть понад цим невгасимим шуканням правди та службою людині. Що найбільш мені до серця промовляє й зворушує мене в новому українському письменстві, так це величезна його внутрішня краса, що безмірно переважає ті зовнішні цінності, які вже дало воно світові. Збудити великий народ, не останню частку людскості, до свідомого життя, живий дух вдмунути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографічну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю — я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей. Це справа, якій нелегко знайти щось рівне на землі. Недарма ж такий велетень світової культури й борець за рідний народ свій, як Бієстьєрне-Бйорнсон, писав, дізнавшись про українське відродження: „Відколи я живу з цим почуттям — життя моє зробилось повнішим, мої надії на людськість більшими”. Недарма й стільки чужих по крові людей приставало до українського руху, приваблених його внутрішньою моральною й громадською красою. І справді, картина українського відродження, що виявляється найдужче в письменстві, може скрасити життя всім ширим приятелям людськості, бо новий показує образ невмирущого духу людського й живить надії на перемогу одвічної правди.

Надто — письменство українське. Оця внутрішня краса, оця моральна велич, оце подвижництво в його найкращій формі — не сухий, егоїстичний аскетизм, а той порив, що душу свою кладе за други своя — червоною ниткою проходять через усю історію новішого нашого письменства. Подвижництво і мучеництво. Житіє і мартиролог. Українське письменство більш, ніж яке інше, має право на ім'я письменства пропавших талантів, розвіяних надій, змарнованих сил. У нас письменникам, кажучи словами Лесі Українки, —

Чоло не вінчали лавровії віти,
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти,
Страждали співці в самоті;
На них не сіяли жупани-лудани;
Коли ж на руках їх дзвеніли кайдани,

То вже не були золоті.

І звичайно — не за лаврами та злотом, не за тим облудним, чадним меценатством, що принижує письменника, одбираючи волю у нього та спокушаючи на облесні панегірики й оди, має тужити наше письменство: не було їх — тим краще, бо тим чистішим виходило письменство з життєвого бруду: не оди складало воно, а думи народу. Лихо не в тому, що письменство наше ласки не мало у сильних світу цього, а в тому, що воно на самі перетики натикалось, що йому дихнути вільно не давали. Ні один, мабуть, письменник у нас через каторжні обставини нашого національного життя не розгорнув свого хисту на повну міру, ні один не використав усіх своїх сил, ні один не дав усього того, що міг би дати. Згадаймо тільки — беру не вишукуючи — Шевченка з його десятилітнім конанням у смердючій казармі під час найвищого розцвіту творчої сили; згадаймо Руданського або Свидницького, що навіть не бачили своїх творів друкованими, Щоголева з його антрактами з примусу та літературною працею задля самої тільки сім'ї своєї, Франка з його панщиною на чужій роботі, „у наймах”, та заповнюванням усяких люків, на яке витрачено безліч неабиякої сили і т. ін., і т. п. А скільки ж то праці, енергії й часу йшло на боротьбу хоча б із безглуздими цензурними заборонами (діяльність Грінченка), скільки на розворушення байдужих, освідмлювання нетямущих, підбадьорювання знесилених!.. Сміливо можна сказати, що все, що в наших письменствах само собою давалось, у нас вимагало надлюдської праці. Просто жах проймає, дивлячись на цей довгий ряд потрачених сил, загублених талантів, розвіяних надій, якими вибруковано шлях українського письменства, і страшний рахунок можемо показати ми, як „оправдательный документ” на свою бідність...

Та працею великою й зусиллями отих загублених талантів, їхньою саможертвою ми все-таки маємо письменство — чимало й не так уже й бідне, як на наші обставини, письменство, перейняте духом справжньої людяності, щирого спочуття до всіх пригноблених і окривджених, безупинного шукання правди, добра і краси в житті. Нехай не завжди воно виявлялось у бездоганних формах, нехай небагато у нас творів світової вартості, але вже само по собі, таке, як є, самим фактом свого існування, своїми зусиллями вибитись на гору, до світла, і повести до нього й великий народ — українське письменство дає такий зразок отієї вищої внутрішньої краси, який справді може зробити життя кращим і повнішим, а надії на людськість дужчими. І надії цих ніколи не зраджувало оце мужицьке, повне подвижництва й мучеництва, глибоко й непохитно в самих основах своїх демократичне письменство. Хто сам терпить, тому легше до серця доходять і чужі муки, — от через що не можна, мабуть, знайти другої літератури, в якій бився б з такою силою живчик справжнього, глибокого демократизму. Нехай той або інший діяч міг спіткнутись, міг прохопитись непевним словом, зневірившись міг і замовкнути, але в цілому — гімн людині, як людині, боротьба за найкращі риси людської вдачі й за її визволення, спочуття її стражданням, зненависть до насильства й вічне шукання правди — були і є невідлучними прикметами нашого письменства, тим його основним мотивом, що, не вмовкаючи, бринить у ньому од самого початку свідомих заходів на користь народним масам. І, певне, лунатиме він і далі і, можна думати, дедалі дужче й голосніше озиватиметься разом із тим, як природний демократизм усе ближче стає до великого світового ходу на

зустріч величному сонцю правди та волі.

Віра, кажуть, горами двигас. В усякім разі безперечно, що вона двигас людськими серцями, і історія українського письменства дає найкращий тому доказ. Віра в рідний народ, його сили, його людську вартість і національне відродження — багато двигнула сердець на Україні й запалила їх бажанням працювати для того народу, віддати йому свої сили з надією, що не пропадуть вони марно, а перетворяться в ту непропашу енергію, що наростає й побільшується в процесі життя і кінець кінцем таки виборе собі долю. Письменство наше, що носить у собі ту віру — більше чудо, ніж отой порух гір. Те, що виросло з малого насіння, отого ніби євангельського зерна гірчичного, тепер дає вже духовний спочинок і притулок, надію й оборону великим масам людськості і росте — дедалі все більше. А разом росте й надія, що колись воно всю рідну землю покриє й цілому народові даватиме прохолоду од спеки, захист од стужі й стане невідлучною умовою його нормального існування й розвитку та невпинного ходу до кращих форм життя — світочем, що освятиме й показуватиме їм дорогу. Це визначає не тільки національну, а разом і світову роль українського письменства й те місце, що — рано чи пізно — а повинне воно зайняти в історії світової культури...